

М. Р. Мельник
ВЛАСНІ НАЗВИ В ОСМИСЛЕННІ СВІТУ ПОЕТОМ: "ДУМА ПРО
БРАТІВ НЕАЗОВСЬКИХ" ЛІНИ КОСТЕНКО

Мовна картина світу, у якій відкладається, консервується древнє світосприйняття етносу, найповніше вимальовується на лексичному рівні. Але вона проявляє себе і на інших семантичних рівнях мови - і на морфологічному, і на синтаксичному. Граматичні категорії, їх склад і змістове наповнення у загальних рисах повторюють, можна сказати - узагальнено дублюють те світосприйняття, яке відбивається в лексиці. Думка про ізоморфізм мовної картини світу, відтворюваної на різних рівнях мовної системи, видається цілком логічною і обґрунтованою. Варіанти цієї думки так чи так обговорюються в мовознавстві від В. Гумбольдта до наших днів.

Але і окремі системні групи лексики, наприклад частини мови, теж кожна зокрема - творять цілу мовну картину світу, а не окремий тільки фрагмент тої картини. Такі повторення цілого в його частинах мають, звісно, якусь варіативність, навіть якусь неузгодженість, але в загальному є саме повтореннями мовної картини світу, а не її складниками. Мовна картина світу - то відмітний знак мови, притаманний і мові в цілому, і окремим її рівням, і окремим частинам цих рівнів. На фоні цієї загальної тези нібито не викликає заперечень думка, що і власні назви як окрема системна, дуже автономна і дуже потужна (у кожній мові онімів незрівнянно більше, ніж апелятивів) група лексики теж відтворюють мовну картину світу за допомогою своїх невичерпних ресурсів.

Якщо у мові та її компонентах відклалась усталена народна, етнічна мовна картина світу, то у мовленні, в ужитках мови відображаєть-

ся сприйняття індивідуума, проявляє себе індивідуальна - авторська мовна картина світу, яка не може бути абсолютно тотожною у двох індивідуумів, але в усіх індивідуумів, у всіх носіїв даної мови є лише варіантами, більш або менш специфічними різновидами того інваріанта, яким є етнічна мовна картина світу, притаманна даній мові.

Сказаним обґрунтовується правомірність проблеми і осмислення світу автором за допомогою уживання власних назв. У кожному випадку - власних назв, ужитих Ліною Костенко в драматичній поемі "Дума про братів неазовських". У цьому творі могутнім, монолітним, відлитим з металу характером трьох "братів неазовських" відповідає спосіб їх позначення-вони іменуються безваріантно: **Павлюк** (10раз), **Томиленко** (12 раз), **Сахно Черняк** (теж 12 раз). Так вони іменуються і в ремарках, і в репліках. Так і в технічних позначеннях їх мовних партій, які тут, зрозуміло, не враховані (їх від 32 у Павлюка до 44 у Сахна Черняка).

Ось гетьман Іван Сулима, з яким Павлюка вже раз возили до Польщі на страту, згадується в поемі лише тричі - і перший раз він іменується повно: **Іван Сулима**, другий - тільки **Іван**, третій - тільки **Сулима** [6: 183, 192]. А **Сахно Черняк** ні разу не фігурує тільки з одним компонентом свого двочленного іменування. Є лише графічний варіант - двічі ужите написання великими літерами **САХНО ЧЕРНЯК** (разом з прилеглим текстом) у місцях, що потребують особливого виділення [6: 199, 200].

А варіації іменувань поетеса при потребі могла б дібрати багато. І не лише типу наведених різновидів іменування **Іван Сулима**. Річ у тім, що в I пол. XVII ст. (а безпосередня дія поеми відбувається ранньою весною 1638 р.) прізвищ як особливого антропонімічного класу ще не існувало [4: 182 і наст.]. Уживані були двочленні антропоформули, що поєднували особове ім'я та додаткове іменування, яке могло бути прізвиськом (легко змінювалось) чи патронімом (іменем по батькові). Так, Т. Шевченко писав про **Острияницю**, а М. Гоголь - про **Остриянина**, а то про ту ж людину, відомого гетьмана. І обидва варіанти правильні, бо свідчаються історією. Увівши в текст своєї поеми уривок з Львівського літопису, що дав поштовх до створення поеми, Л. Костенко змушена була (єдиний раз!) ужити не обраний нею варіант: "того то Павлюка, і **Василя Томашика**, і Сахна Черняка" [6: 199]. Але вона не змінювала додаткового іменування **Томашик** на **Томиленко**, як то вважає Г. Кошарська [7: 105]. Іменування цього видатного козацького діяча **Томиленко** теж засвідчене текстами [2:225].

Поетеса взагалі не змінювала іменувань довільно, а обирала з існуючого. І обирала вдало. **Томиленко** - патронім від староукраїнського

язичницького імені **Томило**, засвідченого джерелами й відомого в жіночій подобі **Томіла, Таміла** досі [9: 183]. Форма ж **Томашик**, переорієнтована на християнське ім'я **Тома**, рідкісний нині фонетичний варіант імені **Хома** [9: 108], має кваліфікуватися як жартівливе похідне від додаткового іменування **Томиленко**: Томило - Тома - Томах - Томашик, пор. Іван - Івась - Івасик. А які тут жарти: на страту везуть...

Так само й іменування **Павлюк** не просто бралось, а добиралося. Офіційне іменування цього преславного гетьмана **Павло Бут** [2: 224]. Народ утворив від його імені (а не додаткового іменування) меліоративну форму **Павлюк**, що існувала паралельно із згрубілою - **Павлюга**. Тільки так, Павлюга, іменується гетьман в "Истории Русов" [3: 52- 53]. Поетеса взяла оптимальний задуму варіант, а не просто повторила форму "Львівського літопису". При потребі могла б і не повторити, як зробила то з **Томашиком**.

Текстова безваріантність іменувань "братів азовських" засвідчує і їх незламність, і - фольклорні засади побудови ономастичного простору поеми. Саме у фольклорних текстах усталене іменування (і ширше - усталена номінація) тяжіє до безваріантності. Так само без варіацій тричі згадується ще один уславлений провідник козацьких походів та повстань - **Наливайко** (1560-1597). Його, як і Сулиму та Павлюка, теж видали полякам свої: "Оце такі і Наливайка видали. | І вас під Боровицею вони ж" [6: 193].

Розглянутим вичерпується, власне, вся антропонімія поеми. Згадується ще **Кобзар**, що виконує думу про азовських братів. Поетеса зіставляє його з **Перебендею**, подаючи характерне уточнення. "Може, він такий - як Перебендя пензля Їжакевича" [6: 190]. Запроваджений поетесою Кобзар, таким чином, ніби стає Перебендею, узявши це ім'я від назви картини І. С. Їжакевича "Перебендя", тобто від ідеоніма. А цю могутню, хоч і з елементами сентиментальності, картину створено за мотивами поеми Т.Г. Шевченка "Перебендя" (лише у Шевченка "Він усюди вештається | Та на кобзі грає", а у Їжакевича - на бандурі, як, зрештою, і в Ліни Костенко). А Шевченко ж сам - **Кобзар**, це його всенародне ймення. Ось так асоціативне онімічне коло й замкнулось. Ще одне таке асоціативне коло утворює **Дон-Кіхот Ламанчський**, що застряв у вітряку. Тут асоціація - з учинком, а точніше - з характером Сахна Черняка [8: 217].

Зовсім не згадуються, не іменуються ті, що везуть героїв на страту. Антитеза має не соціально-політичне, а етично-філософське скерування, має фольклорний керунок - на азовських братів. Утворений Ліною Костенко відтопонімний прикметник **неазовські** (брати) - чи не най-

більший ономастичний здобуток твору. Власне, й вихідний зворот **брати азовські** теж утворений поетесою. У жодному з варіантів відомої думи його немає. Поетеса запровадила в текст поеми назву думи з цим прикметником: "урипки того стогону, що зветься ДУМОЮ ПРО ТРЬОХ БРАТІВ АЗОВСЬКИХ" [6: 197]. Але назву цю сконструювала, відповідно до свого поетичного задуму, вже сама авторка. Пор. згадку в іншому місці: "Це - старовинна ДУМА ПРО БРАТІВ, КОТРІ ТІКАЛИ З ГОРОДА АЗОВА" [6: 189]. Ця фактична й трансформована назва фольклорної думи - разом із зазначенням джерела побудови сюжету твору: "ЛІТОПИС ЛЬВІВСЬКИЙ" [6: 199], "у "Львівському літописі" [6: 200]- уся ідеонімія поеми.

Прикметник **азовський** наділений у поемі своєрідним, індивідуально-авторським значенням. Це ж не про мешканців турецької фортеці Азова: "Як із землі турецької | Та із віри бусурманської із города Озова, з тяжкої неволі | Три брати утікали" [1: 37]. Прикметник **азовський** має не географічну, а фольклорну, джерельну адресацію, вказуючи на братів - персонажів думи, що описує, як двоє кінних полишили на вірну смерть рідного третього брата, бо не мав коня. Прикметник **азовський** набуває якісного, оцінного сенсу. Сенс той заперечується прикметником **неазовський**. Ось етапи його появи: Програміст, "людина вже наступного століття", отже - ХХІ, говорить: "Про **братів азовських** складено думу, а про нього ні?!" [6: 200]. Томиленко, людина ХVІІ ст., чітко формулює опозицію: "Ми ж **не брати азовські**" [6: 199]. І нарешті, Ліна Костенко, поетеса ХХ ст., запроваджує заголовок твору: "Дума про **братів неазовських**". Заперечний прикметник **неазовський** ужито лише тут. Прикметник цей - бездоганно вмотивоване текстом і водночас сміливе дериваційне, майже неймовірне утворення, подібне, за ступенем новизни, до іншого відтопонімного новотвору Ліни Костенко - іменника **дніпровість**.

У поемі Л. Костенко щедро цитує зазначену думу, запроваджуючи її навіть у розгорнуте визначення жанру свого твору: "Драматична поема, старовинний мотив якої звучить то тихше, то голосніше, залежно од вітрів історії" [6: 177]. І доречніше говорити не про цитати, а про переспіви, оперті на різні варіанти фольклорної думи, пор. коливання в передачі ойконіма: "Із города **Азова** не великі тумани вставали, | Три брати рідненькі із города **Азова**, із тяжкої неволі утікали" [6: 189] - "Буде **озовська** орда доганяти, | Буде упень сікти-рубати, | Назад у **Озов-город** завертати" [6: 190]. Згадано й майже всю топономію фольклорної думи: "На **Муравський шлях** виїжджати" [6: 192], "Вийшов він на **Савур-могилу**" [6: 196].

У поемі - своя топонімія, що виринає у розмовах-спогадах братів

неазовських. І вона не протирічить фольклорній, вписується в неї. Пор. особливо конструкцію з постпозицією апелятива: "як ви **Кодак-фортецю** здобували" [6: 192], пор. ще "на **Січ** подався **Низову**" [6: 192], "та як ударив знов із **Запоріжжя!**" [6: 183], "через усю **Україну**" [6: 182]. Згадуються й дві битви від Черкасами в грудні 1637 р., що знаменували кінець Павлюкового повстання: "Шість тисяч під **Кумейками** лягло" [6: 182], "Із города **Боровиці (Черкаська область)** то не тумани великі вставали" [6: 203] - останнє з комп'ютерної, дещо фарсованої "думи" про Сахна Черняка.

А відповідником фольклорного Муравського шляху в поемі стає небесний **Чумацький Шлях**, названий перифрастично: "Он срібний шлях чумацької гризоти..." [6: 195]. І сам **віз**, яким везуть братів неазовських на страту і який підкреслено часто номінується в творі - "На місці їде **віз**, і все з ним розминається - дерева, люди, обрії, зірки..." [6: 180], "І знову з п'ятьми проявився **віз**" [6: 201], - теж одержує свою зоряну паралель: "Над ними ніч. І чорна сфера неба-зірки... Волосожар... **Великий Віз!**" [6: 195]. І далі, вже не в ремарці, а словами Сахна Черняка: "**Великий Віз... Атам оно Малій... |... | все їдем, їдем, їдем по землі, І а мов на місці - під тим самим **Возом****" [6: 195]. Як чітко (але не нав'язливо, тонко відтворюючи можуть події без апофеозної патетики) перегукується з цим фразою, якою починається й кінчається поема: "На місці їде **віз**" [6: 180,202]!

Це, власне, вся онімія поеми. Ще є щось із теонімії: "іще **господь** (у "Вибраному" [5: 515] **Господь**. - *М. М.*) зласкавився над нами" [6: 182], "Приснивсь **Іуда**" [6: 201], у тім числі контекстуальної, адекватної темі: "З віконця хати виглянула **смерть**" [6: 194]. Обійшлась тут Ліна Костенко і без так охоче вживаної нею античної теонімії, і без багатьох інших ономастичних засобів. У поетеси немає інших творів, де б онімія використовувалась так мало, так економно. Це відповідає фольклорній настанові, відповідає героїчній розповіді про велич душі. Полярна скерованість супроти конкретного фольклорного твору виражається в межах фольклорної поетики - звісно, з костенківськими її корективами. Ці корективи зокрема скеровані й на посилення стилістичної ролі ужитих у поемі власних назв.

Отже, можемо зробити підсумки.

1. Безваріантність антропонімів і добір та форма топонімів у поемі Ліни Костенко, як і дуже економний ужиток власних назв, надають цьому творові рис фольклорності.

2. Залучення астронімів дозволяє поетесі дуже природно, без якихось притисків возвеличити своїх героїв. Виявляється, що непомітно для читача віз з бранцями уже їде не по замерзлій землі, а по небу.

3. Вдалий добір іменувань (**Томиленко**, а не **Томашик**; **Павлюк**, а не **Павлюга**) робить їх адекватними зображуваним характерам.

4. В сукупності ономастичний простір поеми своєю побудовою і своїм складом відтворює не тільки конкретну картину бурхливого українського XVII століття, а й мовну картину тогочасного світосприйняття, включаючи і лінію виходу в майбутнє (**Кобзар - Перебендя**), і лінію зв'язків із світом (**Дон-Кіхот**, образ якого створено Сервантесом теж у XVII ст.).

1. Героїчний епос українського народу. Хрестоматія. - К., 1993.
2. Дорошенко Д. Нарис історії України. - К., 1992. - Т. I.
3. История русовъ или Малой России. - К., 1991.
4. Карпенко Ю.О. Ресстри Війська Запорізького і проблема постання українських прізвищ // Питання історичної ономастики України. - К., 1994.
5. Костенко Л. Вибране. - К., 1989.
6. Костенко Л. Сад нетанучих скульптур. К, 1987.
7. Кошарська Г. Творчість Ліни Костенко з погляду поезики експресивності. - К., 1994.
8. Панченко В. Магічний кристал. Сторінки історії українського письменства. - Кіровоград, 1995.
9. Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей: Словник-довідник / За ред. В.М. Русанівського. - 2-е вид., випр. й доп. - К., 1996.